

Nina Borisovna Mečkovska

Beloruska državna univerza V. I. Lenina v Minsku

» JEZIK IN ZAVEST « V DELIH ALEKSANDRA ROMANOVIČA LURIJE*

Znameniti sovjetski psiholog Aleksander Romanovič Lurija (1902–1977) se je zapisal v zgodovino znanosti kot ustanovitelj nevropsihologije – področja psihologije, ki preučuje možganske mehanizme najvišjih psihičnih procesov – mišljenja, spomina in govora. Klinične raziskave spominskih in govornih motenj po lokalnih poškodbah možganov so A. R. Lurijo pripeljale do eksperimentalnopalotne metode v psihologiji. Tragični »eksperimenti«, ki jih je »povzročila« nezgoda (rana, travma, bolezen), so pogosto poškodovali samo posamezne, lokalne mehanizme psihičnega procesa, medtem ko so bili drugi pod sistemi razmeroma nepoškodovani, kar je tako razkrivalo posamezne elemente v skupnem govorno-miselnem mehanizmu in posamezne etape v procesu porajanja govora. Tako je nastala principialno nova panoga znanosti – nevropsihologija. Le-ta temelji na globoko izkustvenem, empiričnem načinu raziskovanja zavesti in govora: klinična in kirurška realnost biti glavnih možganov, večletna opazovanja afazije, tisoči ur in tisoči strani zapisnikov rehabilitacijskega učenja. Nevropsihološka dela A. R. Lurije so naletela na najširše priznanje po vsem svetu. Bil je član Akademije pedagoških znanosti ZSSR, član Nacionalne akademije znanosti ZDA, Ameriške akademije znanosti in umetnosti, Ameriške akademije pedagogike, častni član številnih psiholoških društev (sovjetskega, francoskega, britanskega, švicarskega, španskega idr.), častni doktor univerz v Leicesteru, Bruslju, Upsali, Lublinu, Nijmegenju idr.

Lurija je bil začetnik znanstvene šole, doktor psihologije in medicine, avtor več kot 300 strokovnih del, in vendar se je rad obračal – z navdihom in zelo osebno – k širokim platem bralcev. Takšne so njegove čudovite človeške knjige o najbolj redkih pojavih psihike in o ljudeh z izredno usodo – »Majhna knjižica o velikem spominu« (Moskva 1968), »Izgubljeni in vrnjeni svet« (1971). Sicer pa tidve knjigi sploh nista popularizacija znanosti. V njiju je tisto najdražje, kar navadno ne pride na strani strokovnih del: misli znanstvenika o človeku, o prihodnosti psihologije, vznemirjenost na pragu odkritja.

V dvajsetih letih je bil A. R. Lurija organizator psihološkega raziskovanja mišljenja in govora brezdomnih (brezprizornih) otrok. Pozneje je v posebnih ekspedicijah v Uzbekistan preučeval spremembe v psihologiji srednjeazijskega kmeta pod vplivom socialnih sprememb. Delal na psihiatričnih klinikah. Preučeval normalen in nenormalen psihični razvoj otroka. ... Že raznolikost psihološkega zanimanja A. R. Lurije priča ne le o raziskovalni vedoželjnosti tega znanstvenika, temveč tudi o njegovi globoki humanistični pozornosti do človeka.

Znanstvena zapuščina A. R. Lurije je velikanska in sega daleč čez meje psihologije in medicine. Nevropsihološki način preučevanja najvišjih psihičnih procesov je pripeljal do odkritij, ki imajo načelen pomen za vse humanistične vede. Tako je prav po zaslugi nevropsihologije problem »jezika in zavesti«, to tradicionalno področje spekulativnih konstrukcij, postal objekt širokega eksperimentalnega preučevanja.

Problem psihološke zgradbe jezika, vloge jezika v družbi in pri oblikovanju zavesti je imel Lurija za osrednje poglavje psihologije, za ključ pri spoznavanju resnično *človeškega* v

* Od Lurijevih knjig sta pri beograjski založbi Nolit izšli knjigi *Osnovi neuropsihologije* in *Osnovi neurolingvistike* (Biblioteka Sasvežda 55 in 80). V isti zbirki (Sasvežda 59) je izšla tudi knjiga L. Vigotskega *Mišljenje i govor* (op. uredništva).

psihiki. Značilno je, da se zadnja knjiga A. R. Lurije, kamor so prišla tudi njegova povzemajoča in dokončna predavanja, imenuje »*Jezik in zavest*« (Moskva 1979).

Temeljne vidike problema »*jezika in zavesti*« po pojmovanju A. R. Lurije lahko povzamemo v naslednjih tezah.

1. *Temeljna razlika med človekovo zavestjo in spoznavno dejavnostjo živali.* To razliko je videl Lurija v tem, da gre človek v procesu spoznavanja prek meja čutnega izkustva. Njegova zavest je sposobna odsevat globino, bistvo stvari in odnosov, ki je nedostopno čutilom. Prehod prek meja neposredne zaznave je možen zaradi sposobnosti človekove zavesti, da se abstrahira od določenih čutno zaznavnih informacij, da posplošuje in gre naprej, v globino predmeta. Sredstvo, ki oblikuje abstraktno in posplošujočo (kategorialno) zavest, je jezik.

2. *Beseda kot element zavesti.* A. R. Lurija, ki je v dvajsetih letih skupaj z L. S. Vygotskim preučeval teorijo kulturnozgodovinskega razvoja psihične dejavnosti, je menil, da bistva psihičnega procesa ne moremo razumeti, če ne upoštevamo njegove geneze. Zato so v delih Lurije vprašanja nastanka zavesti in jezika tako organsko prisotna. Po Lurijevem pojmovanju je predzgodovina besede pot od njenega simpraktičnega (vpletenega v prakso) smisla do samostojnega pomena, emancipiranega od situacije in konteksta. Tako je jezik postal samostojni kod, ki je neodvisen od simpraktičnega konteksta in ima vsa sredstva za označevanje pojavov resničnosti in za izražanje misli. Pomen besede prehodi v ontogenezi (tj. v procesu individualnega človekovega razvoja) načelno analogno pot. V zgodnjih obdobjih razvoja je beseda vpletena v situacijo, kretnjo, mimiko, intonacijo, in šele tako pridobi svoje predmetno poimenovanje. To povzroči, da je semantika besede difuzna, meglena. Tako npr. beseda *tpru* otroku v začetku drugega leta starosti lahko pomeni »konja«, »voz«, »ustavi se« ali »spelji«, kar se konkretizira odvisno od govorne situacije. Šele proti koncu drugega leta dobi beseda v otrokovi zavesti stalno predmetno poimenovanje. Vendar pa se oblikovanje besedne semantike s tem nikakor ne konča. Čeprav obdrži svoje stalno predmetno poimenovanje, beseda ne spremeni svoje pomenske strukture. V vsakem razvojnem obdobju individualne zavesti stojijo za besedo različni psihološki procesi. V enem izmed številnih primerov Lurija zasleduje ontogenezo semantike besede *pes*: »Majhnemu otroku je pes bodisi nekaj strašnega, če ga je kdaj ugriznil, bodisi nekaj zelo prijetnega, če raste z njim in se je z njim navajen igrati. Tako ima beseda *pes* afektni smisel in v tem afektnem smislu je bistvo besede. V naslednjem obdobju se ob besedi *pes* takoj zbudi konkretna izkušnja (psa lahko hranimo, pes pazi na hišo, pes čuva pred tatovi, če mu ukažeš, ti kaj prinese, preganja se z mačko, lahko tudi ugrizne). Z drugimi besedami, ob besedi '*pes*' naenkrat stoji cela vrsta nazornih podob in situacij iz prakse. Šolarju in še bolj študentu je pes žival, ki se vključuje v celo hierarhijo medsebojno pogojenih pojmov« (Jezik in zavest, str. 62–63). Tako teče v ontogenezi smiselni in sistemski razvoj zavesti, ki odseva zunanji svet s posredovanjem besede.

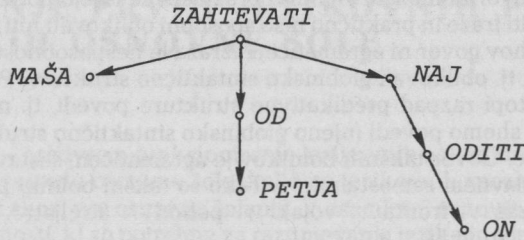
Ko govori o psihološki strukturi besede, Lurija opozarja na mnogostranost in notranjo hierarhičnost njene semantične organizacije. V sistem semantičnih opozicij, ki organizirajo semantiko besede, se vključujejo takšne opozicije, kot so medsebojne opozicije posameznih pomenov mnogopomenske besede, opozicija denotativnih in konotativnih semantičnih komponent leksičnega pomena, opozicija paradigmatika, sintagmatika, pragmatika, opozicija raznih tipov pomenov, ki so prisotni v besedi – leksičnega, gramatičnega, besedotvornega. Beseda je svojevrsten semantični mikrosvet. Zanesljivo pomeni »košček« resničnosti v človekovi zavesti in prav zaradi tega je beseda »celica« zavesti, njena vsebinska enota. Na primeru povsem navadnih besed je Lurija, izogibajoč se pogojnosti lingvistične analize, bleščéče prikazal, kako beseda *a n a l i z i r a* predmet, kako s samo svojo strukturo razliva elemente človekove izkušnje, ki se je nakopičila skozi sto-

letja: »Beseda črnilnik ne pomeni samo dane stvari, ampak izloča njen odnos do predmetov, ki imajo barvo (črn-), imajo funkcijo orodnosti (-il) in jih uporabljamo kot posodo (-nik)« (A. R. Lurija, Osnovni problemi nevrolingvistike, Moskva 1975, str. 132).

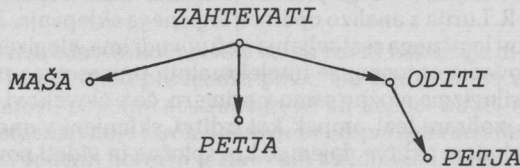
3. *Funkcije besede v mehanizmih človekove zavestne psihične dejavnosti.* Beseda, prvič, nekaj označuje, tj. ima predmetno poimenovanje. V tej funkciji beseda predstavlja in nadomešča predmet, dejanje, lastnost ali odnos med predmeti. Drugič, ker beseda predmet poimenuje, se človeku obdajajoči ga svet p o d v o j i. Razen sveta neposredno zaznavanih predmetov ima človek še drug svet – svet odrazov, besedni svet. Beseda podvaja svet in človeku omogoča, da v mislih operira s predmeti tudi v njihovi odsotnosti. Tretjič, ko daje človeku na razpolago miselne podobe predmetov, nastopa beseda kot pogoj za dejanje v o l j e (regulirajoča funkcija govora). Četrto, beseda pojave resničnosti pripisuje določeni kategoriji in jih tako p o s p l o š u j e. Prav to pa naredi besedo za »celico« mišljenja. Petič, beseda omogoča prenašanje izkušnje od posameznika do posameznika in tako zagotavlja informacijsko kontinuiteto pokolenj.

4. *Porajanje govornega izražanja in proces mišljenja.* Bistvo stvari je v tem, da sta porajanje govornega izražanja in proces mišljenja v svojih najglobljih psihofizioloških mehanizmih identična, tj. da sta en in isti proces. V teoretičnem jezikoslovju so misel o organski povezanosti jezika in zavesti izpovedovali že v 19. stoletju (W. Humboldt, A. A. Potebnja), vendar pa je bila za psihologe ta ideja najbrž premalo empirično utemeljena. Pred novatorskimi raziskavami L. S. Vygotskega so pojmovali v psihologiji misel kot nekakšen izključno duševni akt, ki se ne naslanja niti na podobe niti na govor; domnevali so, da je misel popolnoma gotova pred vsako izpovedjo in se »utelešuje« v besedo načelno na isti način, kakor se telo oblači v obleko. Izhodiščna teza Vygotskega je bila prav zanikanje domneve o »popolnoma gotovi misli«. Po Vygotskem se »misl ne utelešuje v besedi, ampak se uresničuje v besedi«, tj. oblikuje se s pomočjo govora. Vygotski je menil, da je osnovni problem medsebojne povezanosti mišljenja in govora problem prehoda od subjektivnega smisla, ki se besedno še ni oblikoval in je razumljiv samo subjektu, k besedno formiranemu sistemu pomenov, razumljivemu kateremukoli poslušalcu. Prav Vygotski je pokazal na pomen n o t r a n j e g a g o v o r a kot najpomembnejše etape v latentnem (skritem) procesu spreminjanja nejasnega smisla v jasni govor. A. R. Lurija je razvil koncepcijo L. S. Vygotskega o nelinearnem, vendar pa stopničastem, etapnem značaju govorno-miselnega procesa in predložil naslednji model porajanja govornega sporočanja: a) oblikovanje *motiva* povedi, tj. potrebe po izpovedi določene vsebine; b) oblikovanje *zamisli* povedi (po terminologiji nekaterih lingvistov raven »prvotnega semantičnega zapisa«); v tej etapi se tema povedi (tisto, o čemer bo govor) prvič odдели od reme (tistega novega, kar mora priti v poved), in tako se oblikuje osnovna shema prihodnje povedi; psihološka vsebina te etape je v oblikovanju splošnega subjektivnega smisla povedi; c) etapa *notranjega govora*, v procesu katerega teče spreminjanje izhodiščne sheme povedi (»prvotnega semantičnega zapisa«) v njeno globinsko sintaktično strukturo; d) preobrazba globinske sintaktične strukture v površinsko sintaktično strukturo, ki dobi dalje sukcesiven (tj. linearno zaporeden) leksikalni, morfološki in fonetično-fonološki razvoj. Globinska sintaktična struktura povedi pomeni njeno semantično ogrodje, v katerem posamezni smisli izpolnjujejo določene globinsko-semantične pozicije (kot npr. pozicija osebka, predmeta, prislovnega določila itd.) in postanejo tako razloženi v nekakšni hierarhiji glede na remo. Globinska struktura se radikalno razlikuje od površinske: po eni strani nosi bolj razčlenjen značaj, v njej se kažejo tisti elementi, ki ne nastopajo nujno v površinski strukturi; vendar pa je po drugi strani globinska struktura bolj kompaktna, ker vsebuje samo logične komponente povedi, brez pomožnega jezikovnega »ovojnega materiala«. Lurija takole predstavi površinsko in globinsko strukturo povedi *Maša je zahtevala od Petje, naj odide*:

a) Površinska sintaktična struktura

b) Globinska sintaktična struktura

(Osnovni problemi nevrolingvistike, str. 15)

Model porajanja povedi po ravninah (po etapah) se opira na serijo nevrolingvističnih del A. R. Lurije in njegovih sodelavcev. Preučevanje in zdravljenje različnih vrst afazije je pokazalo, da je govorno-miselni proces rezultat dela r a z n i h možganskih sistemov, ki so »odgovorni« za posamezne etape porajanja povedi. V nevrolingvistični praksi so dostikrat opazili primere, ko je taka ali drugačna poškodba možganov (rana, oteklina, izliv krvi) odstranila p o s a m e z n o komponento porajalnega sistema ob hkratni relativni nepoškodovanosti drugih. Tako nastanejo pri nekaterih poškodbah čelnih delov možganov motnje v mehanizmih, ki oblikujejo motive in programe vedenja in med njimi motive govorne dejavnosti. Pri takšnih bolnikih je nezmožnost oblikovanja motivov za govorno komunikacijo (sindrom »praznine misli«) pripeljala do odsotnosti razvitega spontanega govora, čeprav je bila vsa izvršilna stran govorne dejavnosti (obvladanje leksike, sintakse, fonetike) nepoškodovana. »Ne moremo pozabiti primera«, se je spominjal Lurija, »ko je bolnica . . . začela pisati pismo znanemu nevrokirurgu N. N. Burdenku, vendar v tem pismu ni mogla utelesiti nobenega programa in je vse njeno pismo dobilo takole obliko: ‚Spoštovani profesor, hočem vam povedati, da vam hočem povedati, da vam hočem povedati . . .‘ itd., pri čemer vse njeno ‚pismo‘, ki je obsegalo štiri strani, ni vsebovalo ničesar drugega kot ponavljanje enega in istega stavka« (Osnovni problemi nevrolingvistike, str. 62).

Popolnoma drugačen značaj motenj opazimo pri poškodbi sprednjih sektorjev »govorne cone« leve poloble. Te motnje zadevajo raven semantičnega zapisa in globinskih sintak-

tičnih struktur. Taki bolniki ohranijo razumevanje govora, ponavljalni govor, sposobnost, da posamezne predmete imenujejo; navadno pri njih ni fonematičnih, artikulacijskih in morfoloških defektov; ohranjeno je oblikovanje motivov govorne komunikacije in vendar spontan razvit govor ni možen. »Bolniki brez uspeha iščejo potrebne besede, se motijo, ne morejo zgraditi fraze in praktično niso sposobni oblikovati niti ene samostojne povedi.« Ob tem pa njihov govor ni agramatičen; izraža le nesposobnost, da bi zgradili smiselno shemo povedi, tj. oblikovali globinsko sintaktično strukturo. Pri nekaterih drugih vrstah poškodb nastopi razpad predikativne strukture povedi, tj. nesposobnost, da bi spremenili smiselno shemo povedi (njeno globinsko sintaktično strukturo) v površinsko sintaktično strukturo. Govor takšnih bolnikov je agramatičen; sestavljen je iz zaporedja izoliranih besed, v glavnem samostalnikov. Tako so takšni bolniki pripovedovali, kako so bili ranjeni: »Vidiš... fronta... vojaki... pohod... streljati... vidiš... glava... rana... in bolnica... in vidiš...«

Takšne in podobne nevrolingvistične zakonitosti so lahko nazoren dokaz za to, da je jezik kot mehanizem za porajanje in dojetanje besedil sistem relativno avtonomnih psihofizioloških mehanizmov, ki se »vključujejo« v posameznih fazah ali etapah procesa govorne dejavnosti.

5. *Jezik in diskurzivno mišljenje.* Vlogo jezika v diskurzivnem (zaporednem, povezanem) mišljenju razkriva A. R. Lurija z analizo operacij logičnega sklepanja. Za enega izmed najenostavnejših modelov logičnega sestavljanja več povedi ima silogizem. Eksperimentalni podatki pa tudi opazovanja ontogeneze intelektualnih procesov so pokazali, da je sklepanje iz dveh premis silogizma možno samo v primeru, če v človekovi zavesti obe premisi ne nastopata kot dve izolirani tezi, ampak kot trditvi, sklenjeni v enoten logičen sistem. Zato moramo znati nekatere trditve dojemati kot splošne in videti povezanost splošne in posamezne trditve. Dojetanje premis silogizma se prav v takšnem ključu – ene kot vse-splošne, druge pa kot posameznega dejstva, ki je povezano s splošno sodbo – opira na jezik in se uresničuje s pomočjo jezika. Zato so za diskurzivno mišljenje potrebne navade kategorialnega mišljenja: sposobnost dojemati vsesplošni značaj določenih trditev in razumeti odnose med splošnim in posameznim; sposobnost videti povezanost med splošnim in posameznim, ki se vključuje v splošno. Ti mehanizmi imajo verbalno-logično naravo: izoblikovali so se ob udeležbi jezika in se uresničujejo s pomočjo jezika.

Tako nastopa po pojmovanju A. R. Lurije jezik kot del zavesti, ki zagotavlja možnost abstraktnega in kategorialnega mišljenja. Po zaslugi jezika se misel objektivira in pridobi sposobnost, da se prenaša od posameznika do posameznika. Jezik in beseda nastopata kot vsebinska opora ali stržen govorno-miselnega procesa v vseh njegovih elementih in stopnjah: 1) beseda je »celica« zavesti; 2) globinski govorni mehanizmi so obenem mehanizmi miselnega procesa; 3) združevanje posameznih misli v logični diskurz se uresničuje tudi po zaslugi verbalno-logičnih mehanizmov.

Prevedel *Janez Zor*
Filozofska fakulteta v Ljubljani